

Szilárdi Réka

Feltalált hagyomány – használható múlt

A nyelvtörténet és eredetmítosz polemikus reprezentációi¹

1. Bevezetés

Az utóbbi évtizedekben a közbeszédben gyakori diszkurzív elemként jelennek meg az ősi magyar eredetre, valamint a nyelvi rokonság kérdéskörére vonatkozó, jellemzően az akadémiai tudományossággal szemben álló állítások. Ezekben a gondolatkörökben nemcsak ismétlődő elemeket fedezhetünk fel, hanem azt is láthatjuk, hogy az egyes elbeszélések tematikusan is összekapcsolódnak, azaz a magyar nép ősi története, nyelve és eredeti vallása egymással konvergáló narratív elemekként öltenek testet. Alkalmanként a nyelvi eredet ősi bölcsességekkel kerül összefüggésbe, máshol a magyarság történelme mitikussá, világtörténelmi jelentőségűvé duzzad. Olyan etimológizálások szemtanúi lehetünk, amelyekben a magyar nyelv szinte szakrálissá válik, míg a távoli idő homályába vesző eredetmítoszaink új jelentéseket és vallási tartalmakat kapnak.

E vallási, történeti, nyelvi formációk a felszínen ugyan meg lehetőszen heterogén polemizáló reprezentációként vannak jelen, ugyanakkor közös vonásuk, hogy alternatív módon tekintenek a magyarság múltjára, történelmének egyes szegmenseire, újraértelmezik legfontosabb történelmi szereplőinek tetteit, mítoszait, hagyományait és a legjelentősebb nemzeti szimbólumok

¹A publikációt az Európai Unió és a Magyar Állam támogatta, az EFOP-3.6.2-16-2017-00007 sz. projekt keretében.

jelentéstartalmát. További jellegzetessége ennek a nemzeti, nyelvi és vallási összekapcsolódáshoz kötődő alternatív szemléletnek, hogy a háttérben álló érvelés szerint az akadémiai tudományban valamilyen külső, idegen érdekek által presszionált tudás közvetítődik, ezeknek célja pedig, hogy a magyarságot, illetve annak identitását elgyökértelenítse.²

Jóllehet a jelenség értelmezéséhez diszciplináris pluralitás és elméletek sokfélesége kapcsolódhat, a jelenlegi tanulmány egy szűkített, négydimenziós elméleti erőterben igyekszik kontextualizálni ezeknek a diskurzusmintázatoknak az okait. Egyrésztől fölhasználásra kerül a narratív pszichológia identitáskonceptiója (ezen belül a kollektív emlékezet assmanni teóriája), a hobsbawmi konstruált hagyomány fogalma, az eltérő nacionalizmuselméletek, illetve azok kritikai megfontolásai, végül pedig a poszt-szocialista nemzeti identitásnak azok a főbb pontjai, amelyek fogódzókat tudnak nyújtani a fent említett jelenségegyüttes interpretációs lehetőségeihez.

A gondolatmenet logikája szerint a polemikus nyelv- és történelemszemlélet ilyen jellegű kialakulásának oka a nemzeti önmeghatározás jellegzetes kelet-közép-európai narratívumaiban, illetve sajátos társadalomlélektani érzelmekészletében keresendők, a célja pedig egy olyan konzisztens identitásigény kifejeződése, amelyben megszüntethetővé válik a töredezettség, valamint feldolgozhatóvá válnak a történelmi veszteség-élmények.

2. Alternatív nyelv- és őstörténeti toposzok

Amennyiben az alternatív nyelv- és őstörténeti elképzeléseknek a gyökereit kívánjuk feltárni, úgy az első lényegi csomópontot a 18. és 19. századi nyelvrokonítási kísérletekben, valamint az ezzel összefüggő néprajzi kutatások megkezdésében kell keresnünk. Az ebben az időszakban kidolgozott elméletek egyik fő motivációja

² Korábbi munkáimban bemutattam ezt a jelenséget részletesen. Vö. Szilágyi–Szilárdi 2006, Povedák–Szilárdi 2014, valamint Szilárdi 2017.

a herderi nemzethalál víziója által kiváltott lázas igyekezet volt, amely a nemzeti tradíció és mitológia vizsgálati eredményeit hozta magával meglehetősen kiforratlan módszertani háttérrel. Ahogyan Diószegi Vilmos jellemzi: „a múlt századok magyarságát – tudósát és műkedvelő tudóskodóját egyaránt – az etimologizáló kedv tette híressé, sőt hírhedtté” (Diószegi 1978: 9).

A felvilágosodás korszakában megalapított Magyar Tudós Társaság egyik fő célkitűzése a magyar nép hitvilágának, nyelvének föltérképezése lett, a különböző pályázatok hatására pedig számtalan olyan munka látott napvilágot, amelyekben a magyarok eredetére vonatkozó teóriákat olyan romantikus elképzelések alkották, mint például a magyar–héber, magyar–perzsa, magyar–egyiptomi rokonság. Ennek oka vélhetően az volt, hogy a nagy-hírű, ókori keleti népek rokonsága sokkal előkelőbbben hatott, mint a „halzsíros” finnugor atyafiság gondolata (Békés 1991), illetve annak a gondolatnak a nyomatékosítása, amely szerint a magyar nép több ezer éves dicső civilizációk leszármazottja, sokkal erőteljesebb és biztosabb nemzeti identitást alkotott meg a Habsburg Birodalmon belül élő magyarságnak.

A korban élénk tudományos vita alakult ki az uráli és az egyéb (altáji, sumér stb.) rokonítás lehetőségeiről. Röviden áttekintve a nyelvrokonítási kísérleteket, elmondható, hogy a 16. és 17. században a humanista közvélemény a magyar nyelvet leginkább a héberrel rokonította, majd ez a teória a 17. század második felétől kiszélesedett, és megjelent az általában „napkeleti nyelvek”-nek elnevezett kapcsolatok feltérképezése. Idetartoznak a török, mongol, iráni, etruszk, egyiptomi, hettita, baszk, görög, szanszkrit, tibeti, japán nyelvekkel való összefüggést valló különböző nézetek (Bárczi–Benkő–Berrár 1978).

A tulajdonképpeni összehasonlító és történeti nyelvtudomány, valamint az ehhez kapcsolódó finnugor nyelvi rokonságot igazoló nagy horderejű tanulmányok és tézisek ellenére továbbra is megmaradtak a különböző délibábos elméletek,³ és a nyelv-

³ Ennek legekleatásabb példáját talán Horváth István munkásságában érhetjük tetten, aki minden eddiginél elszántabban próbálta bizonyítani a

rokonítási láz a 20. században sem hagyott alább. A legkirívóbb nézeteket a japán (Pröhle Vilmos), a kínai (Podhorszky Lajos és Velics Antal), a görög (Aczél József), valamint az angol (Fehér István) rokonságot valló elméletek alkották, majd a II. világháború után újra kibontakoztak a magyar–egyiptomi (Baráth Tibor), magyar–maya (illetve az atlantiszi elképzelésekhez hasonló Mu kontinensi, Csicsáky Jenő), magyar–etruszk (Kur Géza) teóriák. De nem hiányoztak az olyan szélsőséges elképzelések sem, mint például az ősmagyar nyelv az egész emberiség ősnyelve (Horváth István), amelyet távoli bolygók lakosai hoztak magukkal (Paál Zoltán, Pataky László, Plessa Elek).

Felsorolni is szinte lehetetlen a különböző műkedvelő nyelvészeti doktrínákat, annyi azonban bizonyosnak látszik, hogy a nyelvtudomány kialakulásától kezdve szemtanúi lehetünk egyfajta dilettáns nyelvrokonítási kontinuitásnak, amely kezdetben tudományos igénnyel formálódott, később egyre inkább vitázva, végül nyíltan elszakadva élt és él külön életet a szaktudományosság ellenében. A háttérben álló érvek (amelyek a nemzeti identitás kérdéskörében relevánsnak mutatkoznak) gyakorlatilag ugyanazok maradtak: a finnugor nyelvrokonság bevezetése a magyar nép elgyökértelenítésére vonatkozó osztrák, majd szovjet kísérlet; továbbá a Habsburg-uralom, kiváltképp a Bach-korszak, később a szovjet rendszer által kikényszerített halzsíros atyafiság mind-mind tévutakra vitte a magyar tudományt, és elfeledtette a magyarsággal annak dicső múltját.⁴

A néprajz, illetve nyelvész tudósok és műkedvelők 18. és 19. századi vizsgálódásai mára akadémikus szinten elavultnak tekint-

magyar nyelv ősi voltát. Horváth és követői szerint az emberiség ősnyelve a magyar volt, állításait pedig különböző népetimológiákkal támasztották alá („Pözsög a Szentírás mindenféle magyar nevektől”; Rédei 1998: 52). Ilyenek: Mózes, Simon, Áron, Babilon – Bábolna, Karthago – Kardhágó, Stockholm – Istókhalma stb.)

⁴Ahogy az az korábbi munkáimban jeleztem, ezek az elbeszélések gyakran megjelennek a hivatkozott polemikus nyelv- és történelemszemléletben egyfajta állandó elemként (vö. előző lábjegyzet).

hetők; a forrásanyagokat figyelmen kívül hagyó, elemző jellegű néprajzi munkák, csakúgy, mint a népetimologizálás nyomán sarjadó és szárbaszökkenő nyelvészeti írások mára csupán kultúra- és tudománytörténeti érdekességnek számítanak. Ettől függetlenül még mindig markánsan jelen van a hivatalos, akadémikus nyelvészeti állásponttal szembeni attitűd, és általánosságban elmondható, hogy az alternatív „ős-történelemszemlélet” tekintetében a nemzeti karakter, a hősi múlt, az eredet és kontinuitás, valamint a tradíciók hangsúlyos értelmezése a globalizált világban mintha olyan ellenmagatartásként jelenítődne meg, amely a pluralista értékrenddel szemben fejeződik ki. Ennek igazolásához a tanulmány a narratív nemzeti identitás kelet-közép-európai sajátosságaihoz tartozó elméleteket hívja segítségül.

3. Narratív pszichológia és önmeghatározás

Igen fontos látni, hogy népünk ősi története, vallása és nyelvének kérdése elsősorban a nemzeti önmeghatározás szempontjából fontosak, tehát ilyen értelemben érdemes az identitás fogalmát és a hozzá kapcsolódó megfontolásokat olyan keretparadigma-ként alkalmazni, amelyen belül a vizsgált jelenségegyüttes magyarázható.

Az önmeghatározás elméletei elsősorban pszichológiai vonatkozásúak, ám ezek közül is kiemelendő az a narratív pszichológiai megközelítés, amely azt hangsúlyozza, hogy az identitás mindig elbeszéléseken keresztül konstruálódik, és mint ilyen, nem statikus, hanem folytonosságában dinamikus. A narratív pszichológia egyik központi felismerése, hogy az ember – eleinte kezdetlegesen, majd az idő haladtával – egyre bonyolultabban megformált elbeszélésekben közli saját tapasztalatait, gondolatait, érzelmeit, illetve világról való interpretációit. Ezek az elbeszélések alkalmasak arra, hogy reflektív módon reprezentálják az egyén komplex és unikális társadalmi, történeti és kulturális kontextusát, ezáltal elválaszthatatlanok az identitás fogalmától (László 2005). Más megfogalmazásban az identitás alapvetően

narratív természetű,⁵ azaz az elbeszélés folyamatában artikulálódik, illetve abból bontható ki (Ricoeur 2001).

A modell újszerűsége és tudománytörténeti jelentősége az egyén és az élettörténet összekapcsolása, mivel ezekben az elbeszélésekben a saját történeteinket ragadjuk meg az emlékezésen keresztül. Az 1980-as évektől ennek a gondolatmenetnek köszönhetően nőtt meg az érdeklődés az életesemények mint identitáskonstruáló elemek vizsgálata iránt (Sarbin, Bruner, Gergen és Gergen stb). McAdams (1988) már egyenesen azt állítja, hogy az identitás voltaképpen maga a társadalmi-történelmi kontextusba ágyazott élettörténet, s mint ilyen, az identitáskonstrukció dinamikus folyamata a teljes életciklust magában foglalja (eképpen a serdülőkor eriksoni jelentősége hangsúlytalanná válik érvelésében).

A narratív pszichológia szerint a személyiség és annak elbeszélései mindig koherenciára és konzisztenciára törekednek, és ahogyan az egyén a saját történetének alkotóelemeit összekapcsolja, az élettörténet azáltal nyeri el integratív erejét. Az önmeghatározás teoretikusai ugyanakkor nemcsak a személyes önazonosság, hanem a csoportidentitás kérdéseivel is foglalkoznak. Röviden összefoglalva: ami az egyén identitásában az élettörténet, az analóg módon a csoport esetében a csoporttörténet, azaz ebben a tekintetben erős nyomatókat kapnak a csoport történelmének kollektív emlékei. Más szóval a csoporttagságból fakadó azonoságérzés egyik hangsúlyos eleme a kollektív emlékekben és történelmi elbeszélésekben rejlik (László 2005).

4. Kollektív emlékezet és identitás

A csoport kollektív emlékezetének tárgyalásához Jan Assmann gondolatait hivatkozhatjuk. Az emlékezet alakzatait illetően Assmann kultúratudományi elképzelésében három ismerv fogal-

⁵ Ahogyan Paul Ricoeur hangsúlyozza (2001): „az vagyok, akivé mesélem magam, illetve aki épp ilyen énelbeszéléseket mesél önmagáról.”

mazódik meg: a konkrét hely- és időbeli kötöttség (az emlékek meghatározott időben és térben gyökereznek), az adott csoporthoz való kötöttség (kizárólagos kapcsolat valamely valós csoport álláspontjához, amely az emlékezet révén képes tartósnak bizonyulni), valamint a rekonstruktivitás mint önálló eljárás. Ez utóbbi kiemelten fontos a jelenlegi téma szempontjából, ugyanis a rekonstruktivitás elve épp azt nyomatékosítja, hogy az emlékezetben nem a tiszta múlt őrződik meg, hanem azok a tartalmak, amelyeket a társadalom az adott idejű vonatkoztatási rendszerében képes megőrizni, utólag beletenni belőle.

Ezzel összhangban a narratív pszichológia teoretikusai állítják, a csoport ilyen emlékezetnarratívumai definitív jellegűek: azon túlmenően, hogy elemei a csoporttagok számára rugalmasak (a csoport céljainak megfelelően idomulnak), egyben biztosítják a közösségi létmód kereteit is. Csakúgy, mint a személyes narratívumok esetében, az elbeszélt tényeken kívül itt is olyan referenciamező konstruálódik, amely a jelenre és a jövőre vonatkozóan is plauzibilitási struktúrát képez, kijelöli a „világban való lét” elemi viszonyulási pontjait, szabályozza a személy- és csoportközi viselkedés lehetőségeit, valamint strukturálja az események értelmezését (Bar-Tal 2000, Liu–László 2007).

Visszatérve a kollektív emlékezethez, Assmann a fogalom kapcsán időbeli distinkciót is tesz oly módon, hogy elkülöníti a közelmúlt történéseit (kommunikatív emlékezet) a távoli idők homályába vesző eseményektől (kulturális emlékezet). A különbségtétel jelentősége ugyanakkor nemcsak az eltérő emlékezési struktúrák jellemzésében és elemzésében rejlik: az elkülönítés ellenére az assmanni elgondolás az identitás folytonosságának kialakítását a kétféle emlékezet, azaz a jelen és múlt összekapcsolásában látja.

Ebben az összekapcsolásban a hősök, ősök cselekedetei, valamint a régmúlt eseményei olyan idő- és térbeli pontot jelentenek, amelyből kiindulva az egyén és a közösség képes magát definiálni, illetve aktuális történelmi kontextusát meghatározni, s egyben ez biztosítja a folytonosságot is. Mindezek a történelmi narratívák – ahogyan arra mások is rámutatnak – a nemzeti kon-

tinuitás és a nemzeti szerepmegfogalmazások kulcsfontosságú elemei, amelyek mind a csoportszolidaritásban, mind a társadalmi legitimitás kérdésében központi helyet foglalnak el (Bindorfer 2002).

Az összekapcsolás jelentősége tehát a különböző identitástartalmak szinkronba állításában, valamint a csoportidentitás kerekeinek biztosításában rejlik. A kétféle emlékezet közötti viszony egyik leglényegesebb pontja, hogy a múlt rögzített elbeszélései alakítják a jelen, közelmúlt értékelésének módozatait. Az összekapcsolás és a rekonstruktivitás elvének elképzelései, vagyis a történelem narratív szerveződésének gondolata az utóbbi néhány évtizedben hangsúlyossá vált a történettudományban, illetve a szociálpszichológiában is (White 1973, Hull 1975, Gyáni 2000, László 2003). Ebben az értelmezésben a történetíró elsősorban elbeszélő, aki „cselekményesít”, azaz képes egy sor adathalmazból kerek, jól érthető szöveget alkotni azáltal, hogy bizonyos specifikumokat hangsúlyoz, míg másokat háttérbe szorít (White 1997). Ekképpen a történelem immár nemcsak események sorozataként értendő, hanem olyan elbeszélésként is, amely jelentéssel ruházza fel a tényeket, ezekben a jelentésekben pedig fellelhetőek a csoport működésének alapvető szabályai, identifikációs tartalmai, illetve viszonyrendszerének kiindulási pontjai is.

5. Nemzet

A történeti emlékeknek tehát a kollektív nemzeti identitás szempontjából kiemelt jelentősége van. Jóllehet a nemzeti identitás szakirodalma rendkívül sokrétű, az alternatív nyelv- és történelmi diskurzusok létrejöttének megértéséhez elsősorban az eltérő nacionalizmusok gondolatköre kapcsolódik szorosabban, amelynek kiindulópontja az, hogy a nemzetek fejlődése nem egyazon időben, párhuzamosan megy végbe, következtetése pedig az, hogy ezek a különbségek eltérő nemzeti identitást is hoznak létre.

Az eltérő nemzetfejlődési koncepciót elsőként Friedrich Meinecke német történész népszerűsítette, megkülönböztetve a

kulturális nemzet és a politikai nemzet fogalmát. Előbbi esetében a közösen megtapasztalt kulturális (nyelvi, vallási stb.) örökség, utóbbinál a közös politikai múlt és a berendezkedés egysége jelenti a nemzet alapját (Dieckhoff 2002). Az önkéntesen választott politikai közösség – a politikai nemzet – Rousseau társadalmi szerződésével épült be ebbe a paradigmába, az organikus nemzetfogalom nyelvből, irodalomból, illetve „népszellemből” elősejlő kultúrnemzeti koncepcióját pedig Herder honosította meg (Bakk 2002).

A meineckeai dichotómiát vette át és helyezte kontextusba Hans Kohn: eszerint a nyugati típusú nacionalizmus a felvilágosodás talaján állva a pluralizmust és a demokráciát képviseli, míg keleti „párja” irracionális, etnikai és kulturális alapú. A nyugati típus polgári, önkéntes konstrukció, a keleti pedig egy történeti közösség etnokulturális kifejeződése. Ugyanezt a megkülönböztetést alkalmazza többek között John Plamenatz: míg a polgári, civil nacionalizmus alapvetően a kulturálisan fejlett nemzeteket jellemzi, ezzel szemben az etnikai nacionalizmus irracionális, misztikus, etnocentrikus érzelmi mintákra támaszkodó primitív népcsoportokat, amelyeket alapvetően a kisebbségi érzés motivál (Kántor 2000).

A gondolatban rejlő értékítéletek miatt Kohn és Plamenatz elméletét számos kritika érte, ugyanakkor kétségtelen, hogy több társadalomtudós érvelt és érvel ma is a nacionalista tendenciák különbözőségeinek tekintetében, immár a konkrét történelmi és társadalmi helyzet figyelembevételével és az értékítélet elhagyásával. Egyfelől Kelet és Nyugat szembeállításánál nem hagyható figyelmen kívül az a tény, hogy a nemzetek kialakulása Nyugat-Európában időben korábbi folyamat eredménye, másrészt maga a nemzeti szerveződés más közegben kezdődött meg: míg Nyugaton állami keretek között bontakozott ki, addig Kelet-Európában a nemzet hamarabb alakult ki, mint az állam (Kántor 2000).

Az eltérő fejlődés következményei nyilvánvalóan érzékelhetőek (vulgárisan szólva) a nyugati és keleti államok tekintetében. Miként arra Schopflin (2003) is rámutat, a különbség okait el-

sődlegesen a nemzet spontán és nem spontán fejlődési útjában kell keresnünk. A kelet-európai államokban ugyanis a nemzetté válást egyrésztől a fejlett nyugati államoktól való félelem és nyomás motiválta, másrészt pedig a fejlődéshez szükséges tényezők nem voltak adottak, azaz a nemzetté válás egy más típusú úton ment végbe. Míg az újkori Európában létrejövő monarchiák gazdasági, politikai és közigazgatási megszervezése, valamint a kulturális homogenizáció együttesen a nemzetállamok kialakulása számára ideális gyújtópontnak bizonyult, addig a keleti régióban ez a folyamat éppen ellentétesen játszódott le: nem az állam hozta létre a nemzetet, hanem a nemzet kényszerült arra, hogy megalkossa az államot.

A különbség lényegi: míg a nemzetállamok nacionalizmusa az állam pozíciójának erősítését szolgálja, addig az állam nélküli nemzet célképzete, hogy politikai kereteket biztosítson a nemzet számára. Így a nemzetkonstrukció történetileg különböző módokon artikulálódhat a szubjektum és állam kapcsolatának milyensége alapján: a viszonyban a szubjektum mint állampolgár vesz részt (aki választ, akinek jogai és kötelességei vannak, a közös politikai részvétel hangsúlyozásával), vagy a szubjektum mint egy etnikum tagja (etnikai, nyelvi hangsúly).

Némely gondolkodó szerint, ellentétben a nyugati „állampolgári” kategóriával, a kelet-európai etnikai nacionalizmus kialakulásának okai alulteoretizáltak. John Gledhill (2005) például azt állítja, hogy a régióra vonatkozó elméletek általában olyan historizáló elemeket tartalmaznak, amelyek a folyamat lényegét nem ragadják meg.⁶ Gledhill a foucault-i paradigmához hozzácsatolja a herderi nemzetkonceptió kelet-európai értelmiségre

⁶ Egyrésztől Gellner és Anderson is belátják, hogy téziseik Kelet-Európában nem feltétlenül állják meg a helyüket (nem volt például lényegi ipar, ami az uniformizálás felé terelte volna a tőkéseket), másrésztől számos olyan történeti munka született, amely ugyan sorra veszi az eltérő (társadalmi, gazdasági, intellektuális, politikai, kulturális stb.) körülményeket, azonban egyik sem ad generalizálható teóriát a térségben mindenütt megfigyelhető jelenségre.

tett hatásait, és a nyugati eszmék keletre vándorlását Románia példáján keresztül általánosítja: a romantikus nemzeti eszmék hatására az „idegen” dominancia alatt élő népcsoportok esetében a leglényegesebb nemzeti kötőelem a nyelv lett, illetve a korai hatalmi-függetlenedési törekvések kudarcba fulladásával az értelmiség – mivel a politikai közösség kialakítása lehetetlennek tűnt – a (vélt) biológiai közösséget kezdte fókuszba állítani. A történeti és hatalomelméleti diskurzus összekapcsolásával Gledhill végeredményben arra a következtetésre jut, hogy a „nagyra nőtt család” eszméjének kelet-európai megalapozódása a hatalom igényeiben és logikájában bekövetkezett változás, valamint a torzult herderi üzenetből konstruált nemzeti romantika találkozásából, illetve annak metszéspontján jött létre, így a nemzeti önidentifikáció két legfőbb összetevője a nyelvi azonosság és az etnikai kötelék lett.

Schopflin a nyelv etnikai szerepéről írott tanulmányában (1998) a térkorlát nélküli működésnek arról a formájáról értekezik, amikor az etnicitás öndinamikája hatalomhordozóvá válik. Állítása szerint a 18–19. századi Kelet-Közép-Európában nem volt olyan hatalomörökség, amely integrálhatta volna a dinamikus etnikai helyzetet, így a nyugati világból érkező nemzeti elvek kapcsán a hatalmi biztosíték helyett a dinamika folytonosságát az értelmiség a nyelvben találta meg. A politikai önérdék-érvényesítés legfőbb tétjévé így maga a nyelv vált, és minden későbbi, más etnikai-hatalmi fenyegetés felbukkanásával ez az etnikai-nyelvi összefonódás erősebbé vált, mígnem a kettő szimbolikusan azonosult egymással. Schopflin ezt a folyamatot az önvédelmi mechanizmus tipikusan kelet-közép-európai jellegzetességének véli.

Schopflinhez hasonlóan a nyelv szerepét nyomatékosítja Tomasz D. I. Kamusella is. *Language as an instrument of nationalism in Central Europe* (2001) című tanulmányának következtéseiben hangsúlyozza, hogy amíg Nyugaton a nemzet és állam váltak szimbolikusan azonossá, illetve az állami keretek megszilárdulása megelőzte a nemzetállam kialakulását, addig Kelet-Közép-Európában a nemzet, nyelv és állam koncepciója egyesült, és a fejlődés menete fordított módon ment végbe, méghozzá olyan

domináns módon, hogy ez a különbség a 21. században is érezeti a hatását.

Schopflin másik, *Identities, politics, postcommunism in Central-Europe* című munkájában (2003) egy újabb elemet rendel Kelet-Közép-Európa specifikus nemzeti természetrajzához: azt állítja, hogy mivel az öndefiníálás és az ön-újradefiniálás mindig sokkal hatalmasabb külső erőkkkel szemben zajlott (zajlik), ezért ennek a kívülről jövő modernizációnak a mellékhatása a régióra jellemző önsajnálát és az alávetettség érzés.⁷

Hazai viszonylatban a nemzetről alkotott kollektív érzelmi beállítódásról talán a legtalálóbban Bibó István (1990) érvel. Eszerint az idegen hatalom jelenlétéből fakadó történelmi emlékek, valamint az annak ellenállni kívánó, nemzeti jellegű reakció miatt a kelet-európai térségben a demokrácia és a nacionalizmus fogalmai egymással szembe rendeződtek. A nyugati államok társadalmi berendezkedéséből adódó előny immár behozhatatlannak tűnt, illetve ami még fontosabb: a hátrány leküzdésére tett kísérletek kapcsán – az állami szervezetek hiányában vagy azoknak „idegensége” okán – nem volt más lehetőség, mint a kulturális szimbólumrendszer érvényesítése. A nemzetek harmonikus fejlődésében a bibói gondolat kulcsa a demokratizmus és a nacionalizmus egyensúlya, amelynek megbomlása súlyos zavarokhoz vezethet. Ilyen zavar, illetve következmény a létért való félelem állapota vagy a kultúra elpolitizálódása, illetve a társas folyamatokra alkalmazott találó kifejezés, a közösségi hisztéria fogalma.

Anélkül, hogy az eltérő nemzeti identitás elméleteit részletebben érintenénk a továbbiakban, érdemes kiemelni újra azt a két jellegzetes szempontot, amely magyarázhatja valamelyest a hazai őstörténeti, nyelvtörténeti alternatív elméletek kialakulását és szélesebb körű diszkusszióját. Az egyik, hogy a kelet-közép-európai nemzeti identitás nyelvi, etnikai, vallási jellegű,

⁷ Ilyen külső erőként tekinthetünk az ellenreformációra (a gondolatmenet szerint jóllehet a protestantizmus Nyugatról lett „ránk kényszerítve”, azonban az ellenállás egyáltalán nem volt konszenzuális, ennek ellenére a közép-európai gondolkodási stílus fontos eleme maradt).

középpontjában a származás és eredet áll, a másik, hogy kialakulását a szomszédos birodalmaktól való félelem motiválta, ez a fenyegetettségi állapot pedig tartósan beépült a régió nemzet-tudatának érzelemmintázatába.

6. Feltalált hagyomány

A nemzetté válás folyamatának kontextusában, illetve a nemzeti identitás vonatkoztatási pontjait illetően érdemes néhány bekezdést szentelni a Hobsbawm által meghonosított *invented tradition* (1983) koncepciójának is. Hobsbawm a feltalált, konstruált hagyomány fogalmát azoknak a formalizált gyakorlatoknak az összességére alkalmazza, amelyek rituális szimbolikus természetüknel fogva a viselkedési normákat az ismétlés útján vésik be, illetve amelyek a múlttal való folyamatosságra törekzenek. A kontinuitás ebben az értelmezésben gyakran látszólagos, e hagyományok esetében inkább az új helyzetre adott olyan adaptív válaszokról van szó, amelyek „a régi szituációkra való hivatkozás formáját öltik” (Hobsbawm 1983: 2).

A feltalált hagyományok a csoportkohéziót erősítik (vagy hozzák létre), és minden esetben a történelmet használják legitimációs eszközként. Sikereségük minden esetben a társadalom fogadókészségén múlik. Eredetüket tekintve többféle kiindulópont adódhat: létezik olyan hagyomány, amelyet egyetlen személy talált föl (például cserkészet), vagy amelyet valamilyen szervezet, hivatal vezet be (például náci szimbolika), illetve léteznek olyan esetek is, amikor a hagyomány csak részben kitalált, és másik részében azt társadalmi csoportok spontán módon termelik ki.

Hobsbawm a hagyományok feltalálásának origóját a gyors társadalmi átalakuláshoz köti, amikor is a korábbi társadalmi minták lerombolódnak, így a régi tradíciók alkalmazhatatlanná válnak az új rendszerben. A kitalált hagyományok funkciója a változó társadalomban egyértelműen a társadalmi kohézió és önazonosság (illetve a másoktól való elkülönülés) biztosítása, vala-

mint a társadalmi kapcsolatok strukturálása (Hobsbawm 1983: 263).

Praktikus szempontból kerül elkülönítésre a hagyományteremtés két formája: míg a politikai forma az állami kereteken belül szervezett, politikai és társadalmi mozgalmakban gyakorolt változatot képviseli, addig a társadalmi forma nem formálisan szervezett csoportok terméke. Mivel Hobsbawm érvelésében a modern nemzetállamok megjelenése precedens nélküli volt, így a hagyományok nagy része szükségszerűen kitalálnak minősül. Ilyen konstruált tradíciók például a felülről szervezett ünnepségek vagy látványos ceremóniák, a nemzeti himnuszok, nemzeti zászlók, de idetartozik a félig vagy egészen fiktív nemzeti mitológiák megalkotása is. Ebben az időszakban tehát – a régi hatalmi formák megszűntével – a lojalitás biztosításának új eszközei az új hagyományok lettek, amelyeknek konstrukciója javarészt az állami intézményekhez kötődött, ekképpen egy tudatos folyamat eredményeinek tekinthetők.

Az *invented tradition* kérdésköre végeredményben több szempontból is kapcsolódhat az alternatív történelmi, nyelvi diskurzusok elméleti kontextualizálásához, egyrészt mivel e gondolatkörök gyakran hivatkoznak a politikai formájú hagyományteremtés toposzaira (az előbbieken említett elemek, mint például a himnusz, a nemzeti zászló, nemzeti ünnepek vagy [kvázi]mitológiák formájában), másrészt pedig újabb, nem formálisan szerveződő hagyomány-rétegekkel gazdagítják mindezt.

7. A nemzeti identitás kelet-közép-európai vonatkozásai – posztszocialista jellemzők

Az eltérő nemzeti fejlődésből eredő dilemmák a posztkommunista kelet-közép-európai vonatkozások tekintetében is széles körű társadalomtudományi diskurzust hoztak létre. Az itt felhasznált elméletek már nemcsak az állami, nemzeti fejlődés eltérő összefüggéseit veszik számba, de hangsúlyozzák azt is, hogy a kommunista diktatúra évtizedeinek következményei szintén súlyos

nyomot hagytak a régió másságának tekintetében, elsősorban azáltal, hogy lerombolták a tradicionális társadalmi struktúrákat és a társas identifikáció főbb pontjait (Salecl 1992).

A posztoszocialista állapotra reflektálva az utóbbi évtizedekben megjelentek olyan kifejezések, amelyek meghonosodtak a közbeszédben és a tudományos szaknyelvben egyaránt. A közdiskurzus egyik ilyen álló kifejezése a „posztoszocialista vákuum”, amely egyrészt a szocialista rendszer erodálódott morális értékeit emeli a középpontba, másrészt az összeomlott kommunista ideológia és a nyugati világból beáramló érték-pluralizmus találkozásából eredő légtüres teret hivatott jelölni.

Ennek az elképzelésnek különösen Kelet-Európában számos kritikája akadt, ezekben pedig több tényezőt is kifogásolnak a témával foglalkozó szerzők. Hoppenbrouwers gondolatmenete szerint például a vákuumteória alkalmatlan modell a kelet-közép-európai folyamatok megértésére, egyrészt mivel a mögötte álló elképzelésben a kelet-európai polgár mint egyszerű, reflektálatlan, gyermekszerű individuum jelenik meg, másrészt, mivel az elmélet az anyagi körülmények és az egyéni moralitás kapcsolatát illetően hamis feltételezésekre ad okot. A következtetés szerint a „légtüres tér”-megközelítés helyett egyetlen tényezőre érdemes fókuszálni, ez pedig a demokratikus társadalom építése demokratikus struktúrák tapasztalata nélkül (Hoppenbrouwers 2002).

Niedermüller Péter *A nacionalizmus kulturális logikája a posztoszocializmusban* című tanulmányában több olyan összefüggésre hívja fel a figyelmet, amely a téma szempontjából részletesebb bemutatást és tárgyalást kíván. Egyrészt Hoppenbrouwershez hasonlóan a szerző ingatagnak és leegyszerűsítőnek véli azt a megközelítést, amely szerint a kelet-európai nacionalizmus kizárólag a szocializmust követő ideológiai vákuum természetes következménye (Beyme 1994, Franzke 1993, id. Niedermüller 1996), a nemzet politikai és társadalmi vonatkoztatási pontként való újramegjelenése ugyanis egyáltalán nem magától értetődő esemény. Ahhoz, hogy ez a megjelenés értelmezhetővé váljon, számba kell venni azokat a mechanizmusokat, amelyek ebben a folyamatban szerepet játszottak.

„E mechanizmusok egyike az a kiterjedt, a kelet-európai posztoszocialista országokban mindenütt meghatározó jelentőségű diszkurzus, amely a nemzetállam történeti és politikai eszményeit, a nemzeti kultúra, a nemzeti identitás és hovatartozás, a saját és az idegen, a történelem, az emlékezet és a történeti múlt egyes kérdéseit a posztoszocializmus kontextusában tematizálja és vitatja, s ezen keresztül egy új társadalmi rend kulturális koncepcióit és szimbolikus kereteit igyekszik felvázolni” – írja Niedermüller (1996). A posztoszocialista társadalmaknak pedig azt a szimbolikus arénáját, amelyben a politikai hatalomért vívott harc folyik a kulturálisan mintázott koncepciók segítségével, a ’nemzeti’ diszkurzusának nevezi.

A gondolatmenetben a nemzeti diszkurzus olyan komplex rendszernek tekinthető, amely azon túl, hogy túlmutat a klaszszikus keleti–nyugati nacionalizmus dichotómián, képes megmutatni a szimbolikus kulturális tér logikáját. Középpontjában a múlt kulturális reprezentációja áll, ennek szükségessége a rendszerváltozás kontextusában gyökerezik, kiindulópontja pedig a szocialista diktatúra történetírásának szándékoltan torz volta. A diszkurzus fő célja az ideológiai alapokon elhallgatott vagy megsemmisített nemzeti történelem visszaszerzése, reprodukciója és kontextusba helyezése, ennek megfelelően három egymással összefüggő stratégia fejthető fel a diszkurzus mechanizmusában: a történelem helyreállításának, restaurálásának és nacionalizációjának stratégiája. A helyreállítás folyamán a különböző történeti események új perspektívát kapnak, illetve szemantikai hangsúlyeltolódás figyelhető meg a múlt bizonyos történéseinek értelmezésében.⁸

Ugyanebben a folyamatban figyelhető meg a korábban elhallgattatott emberek narratíváinak hangsúlyossá válása. A mikroperspektíváknak ez az érvényesülése, illetve a különböző egyéni narratívumok összerendezésének és integrálásának sikertelensége

⁸ Ilyen hangsúlyeltolódás például a Tanácsköztársaság szereplőinek stigmatizációja, a trianoni szerződés és következményeinek fókuszba kerülése vagy a kommunista rémtettek megjelenése a történeti kánonban.

a posztszocialista társadalmakban nem teszi lehetővé a nagy történeti elbeszéléseket, így a makroszintű összefüggések „kiszorulnak a társadalmi horizontról”. Ennek következménye az, hogy a szocializmus története egybeforr egyes társadalmi csoportok kirekesztettségével, így a sérült történelem helyreállításának folyamata a múlt szimbolikus kisajátításához és „szimbolikus gyarmatosításához vezetett”, amelyben már a rekonstrukciós stratégia érvényesül.

A rekonstrukció mozgatórugója Niedermüller szerint az a tétel, hogy mivel a szocializmus fiktív narratívái és inerciarendszere elpusztították a történelmet, így azt a megmaradt töredékhalmazból rekonstruálni kell, ez pedig mind politikai, morális, és tudományos szempontból is szükséges.⁹ A történelem effajta szimbolikus újratereemtése mindig tudatos szelektálás eredménye: olyan múltbeli események kiválogatását jelenti, amelyeknek halmaza a jelen politikai-ideológiai terének és céljainak megfelelően reprezentálja a múltat. Ennek megfelelően a rekonstrukció a szocializmust megelőző, két világháború közötti időszak társadalmi rendjére fókuszál, amely időszak felértékelődik és politikailag sokak számára követendő példává válik.¹⁰ Kedvelt tárgya a rekonstrukciónak a történelmi idő szimbolikus tere: az új társadalom időbeli horizontjának hálózata megváltozik.¹¹ A burke-i vagy niedermülleri alapgondolatra utalva, a történelem rekonstrukciója végül mindig a demitologizálással kezdődik, és remitologizálással végződik.¹²

⁹A rekonstrukció nevében kapnak új nevet az utcák és terek, illetve jelennek meg a politikai rituálék korábbi helyszínei.

¹⁰ Ennek eklatáns példája Magyarországon a Horthy-nosztalgia, Romániában Antonescu, illetve Szlovákiában Tisó pozitív megítélése, vagy akár a zsidóüldözések bizonyos interpretációi, amelyek szerint egyedül a nácik tehetők felelőssé, hiszen a társadalom jelentős része sem a deportálásról, sem a haláltáborokról nem tudott.

¹¹ Bizonyos korábbi időpontok hangsúlytalanná válnak, némelyek középpontba kerülnek; jól példázza ezt az április 4-éhez és az október 23-ához kötődő változás.

¹² „A történelem rekonstrukciója végül is mindig mítoszok gyártásába csap át” (Burke 1991, id. Niedermüller, 1996).

A nacionalizálás folyamata ezt a re-konstruált történelmet igyekszik szélesebb politikai és ideológiai kontextusba helyezni, és olyan eredetmítoszokat teremteni, amelyek a posztoszocialista társadalmak számára képesek megindokolni és megalapozni saját létüket. Az eredetmítoszok alapvetően három lényegi halmazt jelenítenek meg: egyrészt a nemzet eredetét reprezentálják, másrészt a társadalmi rend szociokulturális koncepcióit mitologizálják, harmadrészt pedig az új társadalmi rend kulturális horizontjának felvázolásában játszanak szerepet. A nemzeti eredet mítosza az ősnép és őshaza narratíváit használja, és olyan fiktív kontinuitást céloz meg, amelyben a nemzeti önértékelés intenzívvé és szilárdabbá válik. A nemzeti identitás így a történeti tudat függvényévé válik, ekképpen e tudat újratermelődik, és politikailag bármikor instrumentalizálhatóvá válik.

A társadalmi eredetmítosz szintén lényegi elem a politikai térben: bizonyos kulturálisan meghatározott társadalomtörténeti kategóriák emblematizálásával e kategóriák politikai tartalommal tölthetők föl. A posztoszocialista országokban jellegzetesen ilyen a polgárság kategóriája, amelynél a mítosz beemeli a politikai ősök horizontját is, a kontinuitás által pedig legitimálni igyekszik a jövőbeli társadalmi-politikai rendet. A kulturális eredetmítoszok fókuszpontja az archaikus kultúra autenticitása és kontinuitása; ebből konstruálják a kulturális örökség szimbólum- és rítuskészletét, amelyhez alkalmazkodva reprezentálódik a nemzeti identitás. Az ősi kultúra mitikus képe a nemzetet homogén közösséggé alakítja, ennél fogva a nemzeti normarendszert a történeti múlt viszonyítási pontjában helyezi el, valamint az egységes kultúra víziójából egységesnek gondolja el a politikai és társadalmi célokat is.

A nemzeti diszkurzus produktumainak és funkcióinak tárgyalásában Niedermüller különösen fontosnak tartja a narratív abbreviátúrák kérdését. Ez a koncepció azokat a nyelvbe ágyazott történeteket jelöli, amelyek nem mint elmesélhető, hanem mint már elmesélt, rögzített interpretációként jelennek meg a kommunikáció folyamatában. Ezek a rögzített sémák az adott kor műltfelfogásának központi eseményeire vonatkoznak, azaz sze-

lekción alapulnak. Ilyen narratív abbreviatúraként funkcionálhatnak kiemelt helységnevek (például Trianon, Pilis), időpontok (például 1956), fogalmak vagy személyek (például Horthy), amelyeket a nemzeti diszkurzusa plauzibilis tartalommal tölt föl.

A nemzeti abbreviatúrák ilyen értelemben tehát olyan (ideológiaiailag motivált) hívó szavak, amelyek előre rögzített és értelmezett szemantikai halmazokat tartalmaznak, amelyek mögött szelekción alapuló történelmi események állnak, amelyek erős politikai vagy kulturális érzelmi válaszokat válthatnak ki, és amelyek kizárólagos reprezentációként reflektálnak önmagukra. A nemzeti diszkurzusának fő célja egy olyan kánon létrehozása, amelyben az abbreviatúrák az egyedüli hiteles történelem forrásaiként tűnnek föl. A politikai és társadalmi élet szereplői mind a saját abbreviatúrájukat igyekeznek érvényesíteni, és ezáltal társadalmi csoportokat politikailag mozgósítani, ennek köszönhető, hogy a posztoszocialista országokban a történelem reprezentációja gyakran olyan politikai színezetet kap, amelyben az aktuális jelen és a múlt közötti határvonal elmosódik. Az azonos magyarázati keretben keletkezett abbreviatúrák összekapcsolódnak egymással és koherens történelmi képet mutatnak, ezt pedig a politika instrumentalizálja, azaz „nemzeti emlékezetként” jeleníti meg.

Ez a nemzeti emlékezet mindenképp identitásformáló erejű, a benne rejlő metaforák és tartalmak pontosan artikulálják a nemzet önképét önmaga és mások számára, továbbá a nemzeti emlékezet szimbolikus konstruktum, a történelem és kultúra olyan stilizált elemei mutatkoznak meg benne, amelyek a nemzet szubsztanciáját reprezentálják. Niedermüller érvelésében a kelet-európai posztkommunista országok esetében ez a nemzeti diszkurzus a politikai tér középpontjába került, és speciális történelemszemléletet konstruált: ebben a konstrukcióban olyan „szimbolikus oppozíció” működik, amelynek egyik oldalán a szocializmus által elnyomott „igazi” és „valós” nemzeti történelem, másik oldalán pedig a meghamisított és fiktív szocialista történelem artikulálódik. Ebben a kontextusban a „valódi” történelem a kontinuitást, a szabadságot, a „meghamisított” történelem a diszkontinuitást és a történelmi zsákutcát reprezentálja.

Az ebből fakadó „mi–ők” (vagy „saját–idegen”) distinkció valódi politikai tartalommal telítődik meg Kelet-Európában; a saját csoport a „nemzeti” középosztály, arisztokrácia vagy parasztság, az „idegen” csoportot a kommunisták, oroszok vagy éppen zsidók jelenítik meg.

A saját történelemben beékelődő idegen periódus ebben a történelemfelfogásban tehát lényegileg úgy jelenik meg, mint amelyet meg kell szüntetni, a kiiktatással pedig a történeti idő olyan új horizontja jön létre, amelyben (a megelőző periódushoz, azaz a két világháború közötti korszakhoz való visszanyúlás által) a nemzeti történelem kontinuussá válik.

Niedermüller találoán jegyzi meg, hogy a „nemzeti” diszkurzusa tehát nem a történelem visszatéréséről szól, hanem sokkal inkább a „történelemhez való visszatérésről”, a poszt szocialista országok esetében pedig mindenhol léteznek olyan csoportok, amelyek negligálni kívánják a történelem bizonyos szakaszait, és visszatérve egy megelőző ponthoz, a jövőt onnan akarják indítani (Niedermüller 2002).

Érdemes reflektálni ezekre a gondolatokra az alternatív nyelv- és őstörténeti diskurzusok tekintetében. A történelmi rekonstrukció jegyében ugyanis ezekben az elbeszélésekben megjelenik annak a szükségessége is, hogy immár nemcsak a szocialista múltat kell elhomályosítani, de minden idegen tényezőt át kell értékelni a nemzeti múltból. Ily módon az elsődleges visszakapcsolódási pont korábbra tolódik, mint a két világháború közötti korszak, és mivel így a nemzeti történelem perspektívája a múlt kiemelt, töredezett epizódjainak mozaikjából áll össze, a kontinuumot a távoli időbe helyezett mitikus ősről, nyelvi eredetről szóló elbeszélések (egykori aranykor) biztosítják.

További – az alternatív őstörténet narratívájának szempontjából – újabb reflexiós pontot kínál Varga Attila *Nacionalizmusok a politikai és kulturális nemzet határán* című tanulmánya (2002), amely elsősorban a romániai nemzeti diskurzus fogyatékeiről értekezik. Három lényegi hibát állapít meg a szerző, ezek a következők: a történelem idealizálása, a Nyugat-ellenes klisék terjesztése, valamint a valós problémáktól való elrugaszkodás. A tör-

ténelmi idealizálásához tartoznak azok a nosztalgikus elvágódást kifejező elképzelések, amelyek a nemzeti államot valamilyen ősi előzményekből származtatják, ezáltal a nemzet igazolására a múlt újraírásával olyan történelemszemléletet alakítanak ki, amely a politikai és köznapi gondolkodással összekapcsolódik. A „múlt nemzete” így olyan képet közvetít a társadalom bizonyos csoportjai számára, amelynek elsődleges üzenete az, hogy a jövőben a nemzet olyan hatalmas (vagy még hatalmasabb) lesz, mint egykor volt.

A Nyugat-ellenes klisék esetében a diskurzus gyakran a romániai nemzeti-kommunista időszakban meghonosodott elemeket használ: a hangvételben megjelenik valamiféle „gőg és lebecsülés” a nyugati világgal szemben, különös tekintettel a történelmi sérelmekre. Ennek a retorikának sebezhető pontja az, hogy míg a „saját” történelmi igazságtalanságait rendkívül szenzitív módon kezeli, addig az általa más csoportok ellen elkövetett események vonatkozásában érzéketlen marad, vagy ami még rosszabb: indokolhatónak tartja azokat. Ezek mögött az elbeszélések mögött Varga szerint egyrészt az előző rendszerből örökölt reflexek, másrészt a kisebbségi érzések húzódnak meg. A valós problémáktól történő elszakadás okát a nemzeti specifikumok bizonyítási vágyával és az értékkeresés kényszerével magyarázhatjuk. Az olyan kategóriák keresése, felállítása ugyanis, amely szerint az adott nemzeti saját csoport (ebben az esetben a román nép) rendelkezik valamilyen csak rá jellemző morális vagy szellemi értékkel (például becsületesség, bölcsesség stb.), elvonja a figyelmet a – nacionalista retorika számára – másodlagos realitástól.

A magyar alternatív nyelv- és őstörténeti narratívumok kínáló analógiát szolgáltathatnak az előbbiekből megfogalmazottakra, ugyanis mind a történelmi idealizálás, mind az idegen csoport kezelése (Nyugat-ellenes klisék), mind pedig a nemzeti értékek meghatározásának tekintetében egyértelműen hasonló sztereotip megfogalmazásokkal találkozhatunk, azzal a nyilvánvaló különbséggel, hogy a történelmi múlt – re-konstrukcióra kiválasztott – eseményei mások.

A kelet-európai nacionalizmus kérdéskörének vizsgálatába némiképp új nézőpontot emel be Renata Salecl. A nacionaliz-

musról, antiszemitizmusról és antifeminizmusról szóló tanulmányának (1992) kiindulópontja követi a posztoszocialista államok helyzetét értékelő írások logikáját; alaptétele az, hogy a Kelet-Európában megfigyelhető nacionalista tendenciák megerősödésének okai a kommunista elnyomásra adott reakciókban keresendők. Az érvelés központi gondolata abban a megállapításban rejlik, amely szerint a kelet-európai nemzeti mozgalmak erősen építenek a nemzetet erő vélt fenyegetésekre. Ennek koncepcióját Salecl pszichoanalitikus megközelítéssel magyarázza, a „mi” és a „közénk beférkőzött ellenség” viszonyának elemzését szlovén példán szemlélteti, illetve Jacques-Alain Miller nyomán kifejti, hogy a legnagyobb fenyegetettségérzés akkor következik be, ha a „másik” jól érzi magát, illetve valójában már az „ellenség” pusztá létezése fenyegeti a „saját csoport” létezését. A nacionalista narratívumok lényegi jellegzetességét továbbá abban látja megragadhatónak, hogy szubhúmán szinten ábrázolják az „idegen” csoportot, azaz gyakran még az emberi érzelmeket is elvitatják tőlük.

A már korábban hivatkozott Hoppenbrouwers-tanulmány érint még további olyan szempontot, amely a kelet-közép-európai vallási és nemzeti összefonódással kapcsolatos. A szerző úgy érvel, hogy a társadalmi újjáépítés nehézségeiből adódó csatlódottság légkörében megindul egy szelekciós folyamat, amelynek során társadalmi csoportok többé-kevésbé sikeres példákat kölcsönöznek egy olyan múltból, amikor a nemzet és vallás állítólagosan szilárd és harmonikus egységben létezett. Így jöhet elő az ideologizált történelem újrahaznosítása, így alakulhat ki az őshonos kulturális tárgyak felsőbbrendűségébe vetett hit vagy éppen a nemzeti ellenségeskedés. Vallási oldalról tehát ez a „két posztkommunista identitás rekonstrukciója”, másrésztől – írja Hoppenbrouwers – ezek a „kiemelt” kulturális tárgyak igen gyakran hasonlítanak az „elutasított” tárgyakhoz, azaz hasonlóan Schopflin gondolatmenetéhez, a fölény, illetve felsőbbrendűség érzése valójában szorosan kapcsolódik a kisebbségi érzéshez (Hoppenbrouwers 2002).

Ezzel összecseng Zygmunt Bauman *Postmodernity and Its Discontents* című munkájának egyik gondolata, amely itt konk-

lúzióként is érvényesíthető: „Minden társadalmi rend megteremti a maga elképzeléseit azokkal a veszélyekkel kapcsolatban, amelyek önnön identitását fenyegetik... Ezek a víziók mindig a társadalom önképének a negatív előjelű lenyomatai. Vagy a pszichoanalitikus megközelítés terminusaiban fogalmazva, a veszély a társadalom saját, létezésével és eszközeivel – azzal a móddal, ahogyan él és fennmaradását biztosítja – kapcsolatos belső ambivalenciájának a kivetítése” (Bauman 1997, id. Niedermüller 2002).

Az összefonódó, illetve a nemzeti identitásban ily mértékben megjelenő nyelvi elképzeléseket illetően Mirosław Hroch a politikai képzettség és tapasztalat 19. századi hiányára vezeti vissza, tudniillik ha hiányzik az alkotmányos társadalom elve és intézményei, akkor nem marad más, mint a nyelvi nacionalizmus. E kisállamok dezorientált státusában (a korábbi politikai rendszer összeomlásából fakadóan) a csoport végső soron saját nyelvi és kulturális közösségében kezdi el látni az utolsó biztos értéket. „Ha a társadalom csődöt mond, végső garanciaként megjelenik a nemzet” (Hroch, id. Hobsbawm 1992). Hobsbawm értelmezése szerint az ilyen esetekben az identitás, illetve a hovatartozás kérdése az anómia ellenszerévé válik.

8. Összegzés

A tanulmány az utóbbi évtizedekben egyre hangsúlyosabbá váló alternatív nyelv- és történelemszemlélet interpretációjához kívánt néhány társadalomtudományi fogódzót nyújtani. A jelenség magyarázatához az identitás szociálpszichológiai paradigmája jelentette a kontextuális keretet, majd a nemzeti önmeghatározáson belül elsősorban az eltérő történelmi nemzetfejlődés elméleti modellje, valamint a jellegzetesen Kelet-Közép-Európára fókuszáló szociológiai, politikatudományi értelmezések kínálták a főbb vonatkoztatási pontokat.

Mindezek alapján úgy tűnik, hogy ezeknek az akadémiai tudományossággal szemben álló polemizáló elméleteknek a célja

egy olyan szimbolikus tér és belakható történelmi múlt létrehozása, amelynek mentén konzisztens és koherens kollektív identitásforma alakítható ki. Ebben az önmeghatározásban a magyarság jelentős és kiemelt szerephez juthat, újraértelmeződhetnek történelmi veszteségek, csökkenthető a pszichológiai fenyegetettségérzés.

Mindenképpen szót érdemes ejteni arról, hogy az utóbbi néhány évben több hazai kutatás látott napvilágot a PTE Narratív Kutatócsoport és az MTA Pszichológiai Kutatóintézet együttműködésében, amely ezzel a társadalom-lélektani beállítódással, illetve ennek kollektív identitásbeli következményeivel és tulajdonságaival foglalkozik. Ezek közé tartoznak iskolai történelem-tankönyvek és néphistóriai elbeszélések szövegtankönyvén végzett elemzések (Szalai–László 2008), a csoportközi elfogultsághoz kapcsolódó kutatások (László–Csertő 2011), vagy a történelmi pályához kapcsolódó érzelemmintázatának részletes elemzései (László–Fülöp 2011). További vizsgálatok irányultak még többek között a narratív belső perspektíva identitáskonstrukciós szerepének elemzésére (László–Vincze 2007, 2010, Tóth–Vincze–László 2006), illetve az érzelmek mérésére (Szabó–Banga–Fülöp–László 2011).

Az ehhez kapcsolódó empirikus eredmények alátámasztják a csoport történeteinek identitásképző és -meghatározó jellegét, illetve alapvetően arról tanúskodnak, hogy a nemzeti identitás hazai sajátosságaiban az identitásfenyegetettség és a markáns áldozati szerep, valamint a történelmi veszteségek alacsony szintű pszichológiai elaborációja figyelhető meg (László 2012).

Befejezésül Bodó Barna tanulmányát (1999) hivatkozom, amely értékes reflexiós pontokat nyújthat a fenti jelenségegyüttes értelmezéséhez. Eszerint az etnikai identitás úgy határozható meg, mint a társadalmi-politikai különbözőség igényével megjelenő olyan szolidaritásforma, amelyben a hazafogalommal összekapcsolva jelenik meg a közös név, nyelv és terület képe, illetve amelyben erőteljes hivatkozási pontokként artikulálódnak a közös kultúra elemei: a nyelv, a történelmi emlékek és tapasztalatok, a származás, valamint amely a vélt vagy valós közös tu-

lajdonságok és megkülönböztető jegyek számbavételét folytonos reflexió tárgyává teszi. Ezt az elképzelést más oldalról támogatja meg Hutchinson (2002), akinek véleménye szerint az „etnicitás” azért tulajdonít kiemelt szerepet az eredet és emlékezet kérdéseinek, hogy visszaszerezze a jelen számára megoldásokat kínáló „használható múltat”.

Hivatkozások

- Assmann, Jan 1999. *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrában*. Budapest: Atlantisz Könyvkiadó.
- Bakk Miklós 2002. A nemzet és a modernitás nyelve. *Regió* 4: 33–38.
- Bárczi Géza – Benkő Loránd – Berrár Jolán (szerk.) 1978. *A magyar nyelv története*. Budapest: Tankönyvkiadó.
- Bar-Tal, Daniel 2000. *Shared beliefs in a society: Social psychological analysis*. London: Sage.
- Bauman, Zygmunt 1997. *Postmodernity and Its Discontents*. Cambridge: Polity Press.
- Békés Vera 1991. „Nekünk nem kell a halzsiros atyafiság!” – Egy tudománytörténeti mítosz nyomában. In Kiss Jenő – Szűts László (szerk.): *Tanulmányok a magyar nyelvtudomány történetének témaköréből*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Beyme, Klaus von 1994. *Systemwechsel in Osteuropa*. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.
- Bibó István 1990. *Válogatott tanulmányok I-IV*. <http://mek.oszk.hu/02000/02043/html/> (Letöltve 2010. április 27.)
- Bindorffer Györgyi 2002. Történelmi tudat, nemzeti identitás. Svábok Baranyában és Pest megyében. In Felkai Gábor – Molnár Attila Károly – Pál Eszter (szerk.): *Forrásvidékek. Társadalomtudományi tanulmányok Némédi Dénes 60. születésnapjára*. Budapest: Új Mandátum Kiadó. 339–351.
- Bodó Barna 1999. Kultúra, identitásnarratívák, politika. In *Multikulturalizmus és ökuménia*. Temesvár: Szórvány Alapítvány. <http://bodo.adatbank.transindex.ro/belso.php?k=16&p=927> (Letöltve 2006. 02. 12.)

- Burke, Peter 1991. Geschichte als soziales Gedächtnis. In Assmann, Aleida – Harth, Dietrich (Hrsg.): *Mnemosyne, Formen und Funktionen der kulturellen Erinnerung*. Frankfurt am Main: Fischer Taschenbuch Verlag. 289–304.
- Csertő István – László János 2011. A csoportközi értékelés mint a csoporttrauma érzelmi feldolgozásának indikátora a nemzeti történelem elbeszéléseiben. In Tanács Attila – Vincze Veronika (szerk.): *VIII. Magyar Számítógépes Nyelvészeti Konferencia, Szeged, 2011. december 1–2*. Szeged: Szegedi Tudományegyetem, Informatikai Tanszékcsoport. 211–223. <http://www.inf.u-szeged.hu/mszny2011>
- Dieckhoff, Alain 2002. Egy megrögzöttség túlhaladása – a kulturális és politikai nacionalizmus fogalmainak újraértelmezése. *Regio* 13/4: 7–22.
- Diószegi Vilmos (szerk.) 1978. *Az ősi magyar hitvilág – Válogatás a magyar mitológiával foglalkozó XVIII–XIX. századi művekből*. Budapest: Gondolat Kiadó.
- Franzke, Jochen 1993. Der „neue“ Nationalismus im Osten Europas. In Erhard Crome – Jochen Franzke (Hrsg.): *Nation und Nationalismus. Aspekte der Annäherung an das Phänomen des Nationalen nach dem Ende des Ost-West Konflikts*. Berlin: Gesellschaft für Sozialwissenschaftliche Forschung und Publizistik. 77–100.
- Fülöp Éva – László János 2011. Érzelmek a valós csoportközi konfliktusokban, a csoportközi érzelmek történelmi lehorgonyozása. *Magyar Pszichológiai Szemle* 66/3: 467–485.
- Gledhill, John 2005. The Power of Ethnic Nationalism: Foucault's Bio-power and the Development of Ethnic Nationalism in Eastern Europe. *National Identities* 7/4: 347–368.
- Gyáni Gábor 2000. *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése*. Budapest: Napvilág Kiadó.
- Hall, Stuart 1997. Multikulturalizmus. In Feischmidt Margit (szerk.): *Multikulturalizmus*. Budapest: Osiris–Láthatatlan Kollégium. http://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/magyarorszag_i_nemzetisegek/romak/multikulturalizmus/pages/005_a_kulturalis_identitasrol.htm
- Hobsbawm, Eric J. – Ranger, Terence O. 1983. *The Invention of Tradition*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Hobsbawm, Eric J. 1992. Ethnicity and Nationalism in Europe Today. *Anthropology Today* 8/1: 3–8.
- Hoppenbrouwers, Frans 2002. Religious nationalism in a Transformation context. *Religion, State and Society* 30/4: 305–316.
- Hutchinson, John – Smith, Anthony D. 1994. *Nationalism*. New York: Oxford University Press.
- Kamusella, Tomasz D. I. 2001. Language as an instrument of nationalism in Central Europe. *Nations and Nationalism* 7/2: 235–251.
- Kántor Zoltán 2000. Polgári nacionalizmus? *Provincia* 6. <http://epa.oszk.hu/00200/00266/00006/c000118.html>
- László János 2005. A narratív pszichológiai tartalomelemzés. *Magyar Tudomány* 11: 1366–1375.
- László, János 2003. History, identity and narratives. In László, János – Wagner, Wolfgang (eds.): *Theories and controversies in societal psychology*. Budapest: New Mandate. 180–182.
- Liu, James H. – László, János 2007. A narrative theory of history and identity: Social identity, social representations, society and the individual. In Moloney, Gail – Walker, Iain (eds.): *Social representations and history*. New York: Palgrave–Macmillan. 85–107.
- McAdams, Dan P. 2002. A történet jelentése az irodalomban és az életben. In László János – Thomka Beáta (szerk.): *Narratívák 5. Narratív pszichológia*. Budapest: Kijárat Kiadó. 157–174.
- Niedermüller Péter 1996. A nacionalizmus kulturális logikája a poszt-szocializmusban. *Századvég* 16: 91–109.
- Niedermüller Péter 2002. Elavuló fogalmak. *Regio* 13/4: 138–146.
- Povedák István – Szilárdi Réka (szerk.) 2014. *Sámán sámán hátán. A kortárs pogányság mutidiszciplináris vizsgálata*. Szeged: Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék.
- Ricoeur, Paul 2001. A narratív azonosság. In László János – Thomka Beáta (szerk.): *Narratívák 5. Narratív pszichológia*. Budapest: Kijárat Kiadó. 15–25.
- Salecl, Renata 1992. Nationalism, Anti-Semitism, and Anti-Feminism in Eastern Europe. *New German Critique* 57: 51–65.
- Schopflin, George 1998. Sprache und Ethnizität in Mittel- und Osteuropa. In: *Europäische Rundschau*. 26/4: 75–83.
- Schopflin, George 2003. Identities, politics, postcommunism in Central-Europe. *Nations and nationalism* 9: 477–490.
- Smith, Anthony D. 1991. *National identity*. London: Penguin Books.

- Szabó Zsolt Péter – Banga Csilla – Fülöp Éva – László János 2011. A csoportalapú érzelmek kutatása a szociálpszichológiában. *Magyar Pszichológiai Szemle* 66/2: 361–380.
- Szalai Katalin – László János 2008. Az aktív és passzív igék gyakorisága történelmi narratívumokban. Történelemkönyvek szövegeinek narratív pszichológiai vizsgálata NooJ programmal. *A Magyar Pszichológiai Társaság XVIII. Országos Tudományos Nagygyűlése. Nyíregyháza 2008. május 22–24.*
- Szilágyi Tamás – Szilárdi Réka 2006. *Istenek ébredése. A neopogányság vallástudományi vizsgálata.* Szeged: JATEPress.
- Szilárdi Réka 2014. A magyar kortárs pogány narratívumok nemzeti identitáskonstrukciói. In Povedák István – Szilárdi Réka (szerk.): 2014. *Sámán sámán hátán. A kortárs pogányság mutidiszciplináris vizsgálata.* Szeged: Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék. 11–24.
- Szilárdi Réka 2017. *Az újpogány vallási diskurzus narratív mintázatai.* Budapest: L'Harmattan.
- Tóth Judit – Vincze Orsolya – László János 2006. Történelmi elbeszélés és nemzeti identitás. Az Osztrák–Magyar Monarchia reprezentációja osztrák és magyar történelemkönyvekben. *Educatio* 15/1: 174–182.
- Varga Attila 2002. Nacionalizmusok a politikai és kulturális nemzet határán. *Regio* 13/4: 194–211.
- Vincze Orsolya – László János 2007. Mentális kifejezések jelentősége a perspektíva-felvételben a csoportidentitás tükrében. In Tanács Attila – Csendes Dóra (szerk.): *V. Magyar Számítógépes Nyelvészeti Konferencia, Szeged 2007 december 6–7.* Szeged: Szegedi Tudományegyetem Informatikai Tanszékcsoport. 250–258. <http://www.inf.u-szeged.hu/mszny2007>
- Vincze Orsolya – László János 2010. A narratív perspektíva szerepe a történelemkönyvekben. *Magyar Pszichológiai Szemle* 65/4: 571–595.
- White, Hayden 1997. *A történelem terhe.* Budapest: Osiris.

OKOK ÉS OKOZAT

A HUMÁN TUDOMÁNYOK ALAPKÉRDÉSEI

Az MTA Nyelv- és Irodalomtudományok Osztályának könyvsorozata

Sorozatszerkesztő

Kertész András

10.

OKOK ÉS OKOZAT

A MAGYAR NYELV EREDETÉRŐL TÖRTÉNETI,
SZOCIÁLPSZICHOLÓGIAI ÉS FILOZÓFIAI MEGKÖZELÍTÉSBEN

Szerkesztette

Bakró-Nagy Marianne

Gondolat Kiadó
Budapest, 2018

Minden jog fenntartva. Bármilyen másolás, sokszorosítás,
illetve adatfeldolgozó rendszerben való tárolás
a kiadó előzetes írásbeli hozzájárulásához van kötve.

© Szerzők, szerkesztő, 2018

*www.gondolatkiado.hu
facebook.com/gondolat*

A kiadásért felel Bácskai István
Szöveggondozó Békési Bernadett
A kötetet tervezte Lipót Éva

ISBN 978 963 693 886 4
ISSN 2560-0885

Tartalom

Bakró-Nagy Marianne	
Kérdések	
Előszó a kötet tanulmányaihoz	7
Johanna Laakso	
A (magyar) finnugrisztikának még mindig legitimálnia kell önmagát?	13
Békés Vera	
A „nyelvrokonság” terminus fogalomtörténeti fordulatai	29
Ablonczy Balázs	
Néprokonság és néprokonítás a két világháború között	61
Sárközy Miklós	
A szittyá Zarathustrától a gudzsárokon keresztül az ind Jézusig	
Zajti Ferenc mint orientalista	77
Szilárdi Réka	
Feltalált hagyomány – használható múlt	
A nyelvtörténet és eredetmítosz polemikus reprezentációi	111
Krekó Péter	
Nagynak lenni múltunk által – mások ellenében	
A turanista összeesküvés-elméleti eredetmítoszok szociálpszichológiai háttere	139

6 ♦ TARTALOM

Honti László

Anyanyelvünk és népünk előéletéről fabrikált
tévtanok háttere

161

Róna-Tas András

Őstörténet és társadalmi tudat

169